

Թեանս մէջ կը վախճամ թէ շատ անգամ յուսարէն Կոմոնը զանց առի այնպէս ճշգրիտ ընել՝ Ինչպէս որ բուն պէտք եր: Գէտք եմ շնորհակալ ըլլալ Երուսաղէմի եւ Էջմիածնի հայ վանացն այն յօժարակամութեան համար որով շնորհեցին ինձ մօտ իրենց մատենադարաններուն, եւ այն օգնութեան՝ զոր մատուցին ինձ հայերէն քննադրին հետ իմ համեմատութիւնը:

Ընելու համար: Փաւիայի Համալսարանի հմնալից մատենադարանագետին յատուկ եղանակաւ շնորհակալութիւնը պարտական եմ այն քորեալցականութեան համար, որով կատարեց իմ բաղձանքն՝ հայերէն քննադրին այս մի միակ ձեռագիրը Պոտիան գրատուել խաւրիւրէ, որպէս զի գործածել կարենամ:

Փ. Կ. ԿՈՆՍՏԱՆՏԻՆՈՒՊՈԼ

NOUVELLES SOURCES

DE MOÏSE DE KHOREN.

IV.

L'histoire de sainte Nonné et de la conversion des Ibères occupe tout le chapitre II, 86 de l'Histoire d'Arménie. Contrairement à ce qui arrive pour la plupart des récits de Moïse de Khoren, celui-ci se retrouve chez d'autres historiens.

Le premier qui l'a fait mis par écrit est Rufin, dans un des deux livres qu'il ajouta à sa traduction latine de l'Histoire ecclésiastique d'Eusèbe (I, 10). Il tenait cette histoire d'un roi des Ibères, Bacurius, c'est-à-dire Bacour (Բակուր), qui était passé au service des Romains et commandait déjà une partie de la garde de l'empereur à la bataille d'Andrinople, où périt Valens (878). Sous le règne de Théodose, Bacour, «homme pieux et ami de la vérité», dit Rufin, parvint à la haute dignité de Comte des domestiques. Ammien Marcellin et Zosime parlent de lui avec éloges.¹ Deux des lettres de Libanius lui sont adressées.² Rufin le connut à Jérusalem, où Bacour résidait comme chargé de la défense des frontières de la Palestine, et eut de fréquents rapports avec lui. C'est là qu'il entendit de sa bouche le récit de la conversion des Ibères³, par conséquent avant 397, date du retour de Rufin en Occident,⁴ où il rédigea son Histoire ecclésiastique en 401 ou

ՆԱԲԵՐՈՅԵ ԳԵՐԵՐԷ ՄԱՐԿՐԻՍԻ ԻՍԻԴՈՐԻԱՆԻՍ Գ.

«Հայոց Պատմութեան» Բ գրքոց ամբողջ 22 դուռը բռնած է Սրբահայր Կաթողիկոս Եւ Վրաց գարձի պատմութիւնը: Մովսիսի Խորենացոյ շատ մը պատմածներուն բախտին հակառակ՝ այս մասը կը գտնուի նաեւ ուրիշ պատմաբանաց քով:

Ձայն գրի առնողներէն առաջինն է Ռուփի-նոս՝ իւր այն երկու գրքոց միջոյն մէջ, գործը աւելցուցած է Եւսեբիոսի Եկեղեցական Պատմութեան իւր լատիներէն թարգմանութեան վրայ. (Ա, 10) Ռուփիոսն այն պատմութիւնն առած էր Վրաց մէկ թագաւորէն՝ Bacurius, այսինքն է «Բակուր»՝ տնուն, որ սոցած Հռոմայեցոց ծառայութեան մէջ մասն էր եւ Ագրիանուսայոյ ճակատին ժամանակ՝ ուր Վաղէն կորսուեցաւ (378), ինքնապէս անձնապահ հաց մէկ մասին հրամանատար էր: Թեպէտք թագ թագաւորութեան ժամանակ Բակուր, զոր Ռուփիոս «այր բարեպաշտ եւ բարեկամ» քննադատութեան կը կոչէ, բարձրացաւ Կոմսիութեան իւր վրայ եւ խօսին Մարիեղոս Ամֆիանոս եւ Զոսիմոս: Լիբանիոսի թղթերէն երկուքն իրեն ուղղուած են⁵: Ռուփիոսն զինքն Երուսաղէմ՝ ճանչցաւ, ուր կը նստէր իրեն Գաղատիոյ սահմանային պաշտպան սահմանակալ եւ յամախ յարաբերութիւն ունեցաւ անոր հետ: Հոն անոր թերեւէ լոյց Վրաց գարձի պատմութիւնը⁶, որ ստի 397էն յառաջ, վասն զի այս տարին Ռուփիոսն Արեւմուտք գաբաւաւ:

¹ Un roi des Ibères nommé Bacour (Բակուր) figure dans l'Histoire de S. Mesrop de Korionn (Venise, 1833, p. 16). Cf. Moïse de Khoren, III, 54.

² Amm. Marc. XXXI, 12. Zosime, écrivain païen fait de Bacour un Arménien et déclare qu'il était «exempt de toute malignité». Βακούριος, ἕκαστος μὴν ἐξ Ἀρμενίας το γένος, ἔξω δὲ πάσης κακοχρησίας ἀνίη. IV, 57.

³ Cf. la note de Valesius sur Amm. Marc. XXXI, 12, (éd. de Gronovius, Lugd. Batav. 1693, p. 697).

⁴ Haec nobis ita gesta fidelissimus vir Bacurius, gentis ipsis rex, et apud nos Domesticorum Comes (cui summa erat cura et religionis et veritatis) exposuit, cum nobiscum Palaestini tunc limitis Dux in Ierosolymis satis unanimiter degeret. Hist. eccl. I, 10.

⁵ Rufini Opera, ed. Migne, col. 12.

⁶ Բակուր անուամբ Վրաց թագաւոր մ'ալ կը գտնուի Կորիոնի գրած Գրեթեպայ վարուց մէջ (սպ. Վենետ. 1833, էջ 15)։ Հմմտ. Մ. Խոր. Գ. Գ. Խոր. Գ.

⁷ Սմբ. Մարկ. Ա. 12. Զոսիմոս հեթանոս պատմիչ զԲակուր հայադի Կ'տէ եւ կը յայտնէ թէ «պաշտ էր յամենայն լաւութիւն» (Βακούριος, ἕκαστος μὴν ἐξ Ἀρμενίας το γένος, ἔξω δὲ πάσης κακοχρησίας ἀνίη. IV, 57).

⁸ Հմմտ. Վաղեիսոսի կցած Եւսեբիոսի լատին. լատին. Մարկիդ. Ա. 12. ed. de Gronovius, Lugd. Batav. 1693 p. 697.

⁹ «Զպատմիկ այսպէս եղեալը պատմանց մեզ այր հաւատարմի Բակուր, արքայ այնր ազգի, եւ առ միջ Կոմս Կոմսայից, (որոյ մեծապէս իմե ինքան էրն եւ կրօնի եւ քննադատութեան) յորմած ընդ մեզ համալուել կարար յերուսաղէմ, միջեւ Եւսեբիոսի թերեւ լատին. Եւսեբ. Պատմ. Ա. 10.)

¹⁰ Rufini Opera, ed. Migne, c. 12.

en 402.¹ Son témoignage est donc de beaucoup antérieur à celui de Moïse de Khoren.

Socrate raconte les mêmes faits d'après Rufin,² mais non sans y ajouter quelques embellissements, qui ne sont pas tous heureux. Or Socrate écrivait vers 440, donc, lui aussi, avant Moïse de Khoren, quella que soit la date que l'on veuille assigner à ce dernier.

Etant donné maintenant que nous avons déjà constaté des traces d'emprunt au Socrate arménien dans les derniers chapitres du livre II de Moïse de Khoren, tout nous invite à comparer soigneusement les textes relatifs à la conversion des Ibères, et à rechercher si le récit de Bacour, après avoir passé par l'intermédiaire de Rufin et de Socrate, ne serait pas la source où notre auteur aurait puisé l'histoire de sainte Nouné. Pour entreprendre cette étude nous n'avons malheureusement à notre disposition qu'une partie de la traduction arménienne de Socrate I, 20, et nous allons être obligé de suppléer à cette lacune par le texte grec.

Après une première lecture des deux récits de Socrate et de Moïse, on se trouve assez embarrassé. L'histoire racontée est la même, dans ses grands traits. Mais les parties qui, chez Socrate, sont exposées avec un certain luxe de détails, prennent chez Moïse l'aspect d'un résumé tellement concis qu'il en devient parfois obscur. En revanche, le récit de Moïse renferme beaucoup de particularités que l'historien grec ignore complètement: noms propres, renseignements géographiques, citations bibliques, rapprochements avec l'histoire d'Arménie, etc. Un examen plus approfondi permet bientôt de reconnaître que la plupart de ces particularités relèvent de la manière dont Moïse traite ordinairement ses sources, et qu'enqu'on est tant soit peu familiarisé avec ces études ne tarde pas à faire le départ de ce qui constitue le fond du récit et de ce qui appartient en propre au rédacteur. Il n'est du reste presque aucune de ces additions à laquelle on ne puisse trouver des parallèles dans les autres parties de l'Histoire d'Arménie. Dégagée de ces éléments adventices, la narration de Moïse nous a paru être un abrégé de celle de Socrate.

L'histoire de la conversion des Ibères peut se résumer sous les trois points suivants, communs aux récits de Rufin, de Socrate et de Moïse de Khoren:

I. Une femme chrétienne, étran-

¹ Ibid. col. 403.

² Hist. eccl. I, 20.

ուր խմբագրել իւր «Եկեղեցական Պատմութիւնն» 401 կամ 402ին¹։ Այսպէսով իւր վկայութիւնը շատ աւելի կանուխ է ժամանակաւ լայն Մովսէսի խորհրդացոյն²։

Սօկրատ միեւնոյն իրերը կը պատմէ՝ ըստ Ռուփինոսի³, բայց ոչ առանց աւելցնելու անոր վկայ ինչ ինչ արտօրոգումներ, ապաւրբորոյց ավանդաւ լաւ լայնը չեն։ Արդ Սօկրատ կը գրէր իւր 440ին, ուստի նաեւ ինքը Մովսէս խորհրդացիէն յառաջ⁴ ինչ ժամանակի ալ գնե՛նք այս վերջնոյս գրութիւնը⁵։

Արդ ընդունելով՝ ինչպէս արդէն ցուցցինք՝ որ Սօկրատայ Հայերէնէն փոխառութեան հնարքն էր իւր իւր խորհրդացոյ Բ գրոյ վերջէն գլուխներուն մէջ, կը յորդորուինք ի հարկէ ինամով համեմատել մթաջ գարբի նկատմամբ եղած ընադիրները, եւ հետագանել որ մի գուցէ Բակուրայ Պատմութիւնը՝ Ռուփինոսի եւ Սօկրատայ միջնորդութեամբ իրեն անցնելով՝ ըլլայ այն աղբիւրն, որմէ մեր հեղինակը թարգմտած է Սրբուհայ Դուռնէն պատմութիւնը։ Գծախառնարս այս ուսումնասիրութեան առարկայն է համար մեր որոմանորդութեան ներքեւ Սօկրատայ Հայերէն ինքզմանութիւնէն Ա գրոյ Ի գլխուն միայն մէկ մասն ունինք, եւ տարկաւած ենք այս թերին լրացնել յստաւրէն ընադրով։

Երկու հեղինակացո՞ր Սօկրատայ եւ խորհրդացոյ՝ պատմածներն առաջին անգամ՝ կարգաւով՝ բաւական շփոթած կը մնայ մէկը։ Պատմածը միեւնոյնն է՝ զիւսուոր դէպքերուն մէջ։ Բայց մասունքն որ Սօկրատայ թով մանրամասնութեանց շուշյութեամբ մը պատմած են, խորհրդացոյ թով մայրաքաղաք համառութեան մը կերպարներ կ'առնուն՝ այնպէս հոծ որ սեղծ, որ երբեմն մոթին իսկ կ'ըլլան։

Աոր փոխարէն Մ. խորհրդացոյ պատմածն շատ մը մանրամասնութիւններ ունի. զորոք յոյն պատմիչը բարձրովին կ'անդիտանայ, այսպէս՝ յատուկ անուանք, աշխարհագրական տեղեկութիւնք, Մ. Գրբէն կոչմանք, Հայոց աշխարհի պատմութեան հետ մերթնցցմանք եւն։ Աւելի խորին քննութիւն մը կը ցուցնէ անփնայկաւ որ այս պատմամանուրութեանց մեծ մասն կախումն ունի այն եղանակէն որով Մ. խորհրդացի սովորաբար կը գործածէ իւր աղբիւրները. եւ ով որ այսպիսի ուսումնասիրութեանց՝ որչափ ալ «բէշ» ընտելացած է, չի յապուղեր պատմականքին հիմնական մասը բաժնել անշուշտ, այն ավանդն որ խմբագրին յատուկ է։ Բայց առտի այս յաւելումաներուն մէջ գրկթ է հաս յ'ալ չկայ, որուն համեմատական կարենք չկարեւորել գաւնել Հայոց Պատմութեան ուրիշ մասերուն մէջ։ Այս եկամուտ տարբերքն է բայց հանելէն ետքը միգի կ'երեւայ թէ Մ. խորհրդացոյ աւանդաւր համառութիւն մըն է Սօկրատայ պատմածին։

Մթաջ գարբին պատմութիւնը կրնա՞ր յաջորդ երեք կէտերուն ամփոփել՝ որոքը հասարակաց են Ռուփինոսի, Սօկրատայ եւ Մ. խորհրդացոյ պատմածներուն։

Ա. Գրբեւորոյ Գործն Դը Իւրեւն Է Վէրն

¹ Ibid. c. 403.

² Պատմ. եկեղ. Ա, 20.

gère, arrive en Ibérie, et y mène une vie austère qui lui vaut le don de faire des miracles. Elle guérit la femme du roïdu pays et fait entendre la prédication de l'Évangile.

II. Le lendemain (ou: quelques jours après) le roi, étant à la chasse, est surpris par un brouillard obscur qui lui fait perdre son chemin. Effrayé, il invoque le Dieu de l'étranger et promet de l'adorer si les ténèbres se dissipent. Il est exaucé et se convertit.

III. Devenu à son tour prédicateur de l'Évangile, le roi veut faire partager sa foi à ses sujets; mais, pour cela, un miracle devient nécessaire. Le miracle s'accomplit et le peuple ibérien embrasse le Christianisme.

Nous allons prendre successivement chacun de ces sommaires en comparant les deux textes de Socrate et de Moïse.

I. Cette partie, très développée dans le texte grec de Socrate (le seul que j'aie ici sous les yeux), est d'une concision extrême chez Moïse. L'unique ressemblance de forme — il est vrai qu'elle est importante — consiste dans le commun début du récit: Mais il est temps de raconter la conversion au Christianisme du pays des Ibères. Une femme . . . (*Καὶρὸς δὲ ἦδη λέγειν, θῶκας καὶ Ἰβήρας ὑπὸ τῶν αὐτῶν χρόνων ἐχριστιάνισαν. Γυνὴ τις . . .* Socrate. — *Ἐμὴν ἡμετέραν Σαταωργὴν ὡς ἴσμεν ἡμεῖς καὶ ἀπὸ τῶν Ἰβήρων καὶ τῶν Ἰβηρίων ὡς ἴσμεν ἡμεῖς . . .* Moïse de Khoren). La parenté des deux textes est évidente. D'autre part, Moïse modifie complètement l'aspect de sa narration en ajoutant:

1° Le nom de la femme, Nouné, qui, de captive qu'elle était chez Socrate, devient une des compagnes des saintes Ripsiméennes, réfugiée en Ibérie.

2° Le nom du roi d'Ibérie, Mibran, qui n'est plus qu'un simple chef (արարիւն) en sa qualité de sujet du roi d'Arménie.²

3° Le nom du lieu où la scène se passe, Medzkhét, capitale de l'Ibérie.

4e La question des Juifs à Jésus que Mihran adresse à sainte Nouné: Par quelle autorité fais-tu ces choses? (Matth. XXI, 23; cf. Actes, IV, 7.) Chez Socrate, au contraire, le roi ne voit pas encore la sainte.

Enfin 5°, la contemporanéité du fait raconté avec les événements miraculeux qui

[illegible][illegible]

Գ. Թափառօրէ այժմ ինչպէս տարաճել լուսավ. Սեփարանի, Գոյի աբ իւր հարտ-իւնը աւ հաշարի լայն հաւաքիւ. Բայց ապա համար հարիւնսր իւլլաւ. հարաւիւ. Հրաւի իւլ հարտ-իւ, եւ իր-նի ծաղկաւորիւ տրեւիւն-իւն-իւ իւրագրիւ:

Այս հակիրճ համառօտութեանց իւրաքանչիւրն հետզհետեւ պիտի առնունք եւ համեմատենք Սոկրատայ եւ Մ. Խորենացւոյ բնագիրները :

Ա. Այս մասն՝ որ Առկառայտ, յոյն բնագրին
 (— զոր սխալից աւերիտ առկեն չսոս, —)
 շատ ցարգացած է։ Եւ խորհալայտ քով շարիտակ
 հոն աւ սեղծ է։ Չեւի սի միակ շնունտի բնին,
 — թէ եւս ստոյղ է որ կարեւոր բան է, — կը գտենե՞ր
 պատմութեան սկիզբն։ «Ժամանակ է այժմ» ստեղծ
 է՞ր զիւրք։ Եւ յայն Ժամանակի եւ վերջ արարանի
 քրիտանունէ թիւին էլ կին ունի . . . կը գրէ Առկառայտ.
 (Χαίρης δὲ ἦδη λέγειν, ὅπως καὶ ἰβήρης ὑπὸ
 τὸν αὐτὸν χρόνον ἐκχριστιανίσαν. Φυγὴ τίς . . .)
 — Բայց յայտառ չառաքալտ Միքեւայն ու աշխարհ
 հին վերայ ստեղծ կոյ մեզ առաջին։ Կինն ունի . . .
 կը գրէ Մ. Խորենացի։ Երկու հարկարաց ազգակցաւ
 թիւին աղիտայտի է։ Եւ րես կոլմանէ։ Եւ խորե
 նացի պատմութեան կերպարանքը բոլորովին կեր
 պարանունիքն է՛նէ՛ր. յաւելում՝

1. Կե՛ղ անուշը՝ Եւա՛նէ, որ Սոկրատայ քով՝
գէրէ է, իսկ խորհնացողը քով Ս. Հովփսիմոսնայ
ընկը՝ ներէն մին եղած է՝ որ ի վիրս փախստական
գնաղած բլայն:

2. Վրաց թագաւորին անունը՝ Միկէրէ, որ սակայն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ «առաջնորդ» մը իբրեւ հպատակ Հայոց աշխարհի առօրինի:

3. Այն տեղւոյ անունն՝ ուր գեպորտ կը
պատահէ, յընթաց և՛ ռապատանի մատակարարութեամբ:

4. Հրեից առ Յիսուս բարձր հասցումը, զոր Միհրան Սրբուհայ Նաւնէի կ'աղղէ. «Որով էլ նա-
նախնայք առնէ լայրոց, (Մատթ. ԻԿ, 23. հմմտ.)
Գրծ. Գ. 7.) Ըստ Սրբայտալի ընդհակառակն
վազաւորքս ընդ նա չի տեսնել զստեղծհին:

Ղերլապէս Ե. պատմուած դէպքին Տրդատայ
Թագաւորին դարձին Հոռախառն ռիաւոց հետ

¹ Dans les éditions de M. de Kh. cette phrase est la dernière du chap. 85.

² Cf. II 85; III, 6.

¹ Մ. Խորենացւոյ տալապրու՛թեանդ մէջ այս խօսքը
2Ե 4/խուն վերջինն է:

² 2450. R. 4L. 2b. 9. 4L. 2.

signalèrent la conversion du roi Tiridate. Chez Socrate, les mots: en ce temps-là (*ὅπῃ τὸν αὐτὸν χρόνον*), indiquent le règne de Constantin.

II. La deuxième section, comme la première, débute de la même manière chez nos deux auteurs. Pendant que le Socrate arménien¹ dit: «Quelques jours après, le roi sortit pour aller à la chasse» (*Յէս առաքց ընդ Եղեւթ յորս թաղաւորն*), — Moïse de Khoren² p. rte: «Il arriva en ces jours-là que Mihran sortit pour aller à la chasse» (*Եւ եղև ընդ առաքն ընդ պնտսիկ ելանել Միհրանայ յորս*). La seule différence entre les deux textes est purement de style, et provient de l'affection que met souvent Moïse de Khoren à employer des phrases bibliques.³ Le Socrate grec, au contraire, offre une divergence notable en disant que le roi partit pour la chasse le lendemain (*Μεθ' ἧμέραν δὲ ἐξελθόντι αὐτῷ εἰς θήραν*...). Quant au reste du récit, il continue d'être beaucoup plus développé chez Socrate que chez Moïse.⁴ Celui-ci, surtout vers la fin, abrège tellement qu'il en devient difficile à comprendre. Il oublie même de mentionner la disparition du brouillard, laissant à l'intelligence du lecteur le soin de suppléer aux lacunes de sa narration. On n'écrit ainsi que lorsqu'on fait un résumé, jamais lorsqu'on raconte librement soi-même. D'autre part Moïse ajoute:

1° Deux passages bibliques relatifs à la nature de cette obscurité miraculeuse (Job, XXXVIII, 34; Amos, V, 8).

2° Le fait que Mihran se souvient de ce qui est arrivé à Tiridate, au moment où ce dernier partait, lui aussi, pour la chasse, et est frappé de terreur en pensant que les châtimens divins peuvent également l'atteindre. Ce passage contient des expressions empruntées à Agathange.⁵

III. Moïse de Khoren raconte qu'après la conversion de Mihran et sur la demande de sainte Nouné, des messagers furent envoyés à S. Grégoire pour savoir ce qu'il ordonnait de faire en de pareilles circonstances. L'illuminateur répondit qu'il fallait, à son exemple, détruire les idoles et dresser la croix du Christ, en attendant l'arrivée de conducteurs spirituels. Le passage

Համաժամանակեայ բլամբ, Թիրիգեա Սոփրապոս
«յօնի իմանալի» (ὅπῃ τὸν αὐτὸν χρόνον) խոսքը
կոտանդիմանի թաղաւորութիւնը և քաջանէ:

Բ. Երկրորդ Հատան ալ՝ առաջնոյն պէս՝
երկու Հեղինակաց քոյն ալ միեւնոյն եղանակաւ ևր
սկսի. Միհրիգեա Սոփրապոս Հայերէնքը՝ կ'ըսէ «Եւս
առաքց ընդ եղեւթ յորս թաղաւորն», — Մոսէս
Խորենացի պայպէս ունի. «Եւ եղև ընդ առաքն
ընդ պնտսիկ ելանել Միհրանայ յորս» իբրև բնա-
գրացոյ մէջ կ'աւծ առաքերութիւնը պարզապէս ոմայ
ևր վերաբերի, եւ ժագած է այն առնեստականութեան
թեւէն՝ որով Մ. Խորենացի յանախ ևր ներսի Ս.
Գրգրիս քաջապարութեան կերպերը գործածելով, ընդ
Հաղապատի յոյն Սոփրապոսի նշանաւոր առաքերութիւն
ըր կ'ընծայէ բռնով թէ թաղաւորն երկրորդ օրը
որսի ելաւ. (Μεθ' ἧμέραν δὲ ἐξελθόντι αὐτῷ
εἰς θήραν...) Պատմութեան մնացեալ մասն ալ
աւելի զարգացեալ է Սոփրապոս քան Խորենացի
քով: Վերջինս՝ մանաւազ Վերջինն պնայէս ևր
Համեստօտ որ գտուր իսկ կ'ըլայ Հասկընալն,
Միհրիգեա անգամ ևր մոռնայ յիշատակել մէքին
փառաւորին՝ ինքի երջողին սրամտութեան թողով
պատմականօրք ինքի մանրի քայլերէն: Այս օտով
միայն այն առնել ևր գրէ մէկն, երբ Համեստ օտ քա-
ղաւածք կ'ընէ եւ ոչ երբեք՝ երբ պատմ յանձնել
ևր պատմէ: Միւս կողմէն Խորենացի կ'աւելցնէ՝

1. Սոփրապոս Գրգրիս երկու խոսք այս Հրաշխատն
մթաթեան բնութեան նկատմամբ. (Թոր, ԼԸ. 84.
Ամսիս, Ե. 8.)

2. Այն որ Միհրան ևր յիշէ Յրգապոս
պատմականօրք այն վարկերն որ վերջինն ալ որսի
կ'ելէր, եւ ևր սորապի մասնելով որ իրն ալ
կրնա ըմանապէս առնուած այն պատմական Հա-
նել: Այս կողմն Ագաթանգեղոսէն փոխաւեալ
քաջապարութիւնը ևր բովանդակէ:

Գ. Մ. Խորենացի ևր պատմէ թէ Միհրանայ
գարձէն ետքն եւ որոն Հաղիս Նունէի խնդրելով
պատգամաւոր խառնեցան Ս. Գրգրիս, որպէս
զի իմանալ թէ ի՞նչ ևր Հրաւայի որ ընէն պայտիս
պարագայից մէջ, Ս. Լուսանորդ ևր պատասխանել
թէ իրեն օրինակին Հետեւելով՝ պէտք է կործանել
կուռքերն եւ Քրիստոսի խաչը կանգնել եւ ապաւել
Հոգեւոր առաջնորդաց Հասկելուն: Սոփրապոս

¹ Nous avons sous les yeux la version arménienne de Socrate pour cette section et la suivante.

² Եւ եղև ընդ առաքն ընդ պնտսիկ... Luc. II, 1 et passim.

³ Notons ici un petit détail qui n'est peut-être pas sans importance. M. de Kh. place la scène au milieu des montagnes (թ գտուր լեռնայ). Socrate mentionne aussi les montagnes (Խեղեթ միջոյն խաւար) ուր ևր որսն, դիւրեւ իսկ զգալան, mais c'est une particularité qu'il ajoute au texte de Rufin, où il est seulement question de forêts (in silvis).

⁴ Ed. Tidlé, p. 128; Ven. p. 160.

¹ Այս եւ յաջորդ Հատանին Համար աչքերուս
աւելն ունիք Սոփրապոս Հայերէն թարգմանութիւնը.

² Եւ եղև ընդ առաքն ընդ պնտսիկ... Պաւլ. Բ. 1, եւ յաւերս:

³ Նշանակելով Հոս փոքր մանրամասնութիւն մ'որ
թեւեւս առանց կարեւորութեան չէ: Մ. Խորենացի զկարծ
կրնայ մէկ ևր զնէ («Ի գրաւոր լեռնայ»): Սոփրապոս ալ
ևր յիշէ լեռնայը («Պնտսիկ միջոյն խաւար» ուր ևր որսն,
չիքնալ եւ գրաւոր») բայց ևր Յուսիփոսի ընտրելի փայ
աւելցուած մանրամասնութիւն մըն է: ուր Յուսիփոս
միայն աւանդել ևր յիշէ (in silvis):

⁴ Հրոս. Յփոս. էջ 128. ապ. Վնեւա. էջ 160.

correspondant de Socrate se trouve à un tout autre endroit, vers la fin du chapitre, et les faits y sont exposés d'une manière bien différente: c'est à Constantin qu'on envoya des ambassadeurs, ' après la conversion du peuple ibérien, pour traiter d'une alliance avec le peuple romain et demander un évêque et des prêtres.

Quant au récit du miracle, tel qu'il se trouve chez Moïse, les rapprochements de mots et les expressions caractéristiques ne permettent pas le moindre doute sur son origine. Voici en quels termes Socrate s'exprime: «Elle ordonna de dresser en un certain lieu le signe de la croix du Christ, mais comme ce n'était point l'ouvrage d'un artiste, il fut méprisé par beaucoup. La sainte femme passa alors toute la nuit en prières, et le lendemain la croix resplendissait de lumière, ce qui frappa d'étonnement tous ceux qui virent ce spectacle de loin ou de près. Ils furent ainsi confirmés dans leur foi.»¹ Le lecteur n'aura qu'à comparer ce fragment avec l'histoire de l'apparition de la croix miraculeuse au chap. 86 de Moïse de Khoren, pour être convaincu qu'il a sous les yeux la source où ce dernier a puisé. Il est vrai que, contrairement à ce que nous avons vu jusqu'ici, Moïse a largement amplifié l'original. Son récit est trop connu pour qu'il soit utile de le reproduire en entier. Il nous suffira de signaler quelques-unes des expressions qui trahissent le mieux l'emprunt: «Les Ibères apprirent qu'ils devaient adorer le signe de la croix du Christ;... ils le dressèrent sur une colline... mais ayant constaté que c'était un morceau de bois, non pas une œuvre d'artistes, la plupart d'entre eux le méprisèrent...»²

Si la suite de l'histoire, c'est-à-dire l'apparition de la croix miraculeuse, n'est pas aussi simple chez Moïse que chez Socrate, cela tient probablement à une méprise du premier sur la signification des mots լուսաւորեալ լինել նշան խաչին, entendus dans le sens de l'apparition d'une croix lumineuse indépendante de la croix primitivement plantée. Ajoutez à cette croix une colonne de nuées et des étoiles, réminiscences de la vision de S. Grégoire chez

Տառնաւորեալ խաչը բարձրակին ուրիշ տեղ մը կը գտնուի՝ գլխուն վերջերը, եւ հոն իրենց շատ տարբեր կերպով աւանդուած են, այսինքն կոտանդիանոսի կը խաւրուին պատգամաւորը՝ Վրաց ժողովրդեան գարձէն ետքը, որպէս զի Տառնաւորեալ ժողովրդեան հետ գաշնադիր ըլլան, եւ եպիսկոպոս Ժու. քահանայներ կը խնդրեն:

Իսկ Մ. Խորենացոյ ջով պատմուած հրաշքերուն գաղով՝ բառ երես մերկեցնանք եւ առանձնայատուկ բացատրութիւնք ամենեւին տարակոյտ շին թողոր թէ ուստի են: Ահա ինչ առաջածմաբ կը բացատրէ ինք զինք Սոկրատէ «Եւ հրամայէր ուրեմն կանխել զնշան խաչին Բրիտանոս. եւ զի ոչ էր գործ ճարտարի՝ արհամարհեալ լինէր ի բազմաց: Իսկ սուրբ կինն կայր յաղաթս զգիշերն ամենայն, եւ ի վաղիւն լուսաւորեալ լինէր նշան խաչին, որ հիացոյց զհեռաւորս եւ զմերձաւորս. եւ հաստատեցան ի հաւատան: Ընթերցողը պէտք է միայն Տառնաւորեալ այդ Տառնաւորեալ Մ. Խորենացոյ 29 զլուսն մէջ հրաշխաւն խաչին երեւման վրայ պատմածին հետ, եւ կը համոզուի որ իւր առջին աւելի այն աղբիւր՝ որմէ Խորենացի քաղաւ: Է. Սողոյք է որ մեր ցայտմ՝ տեսածին հակադէմ այստեղ Մ. Խորենացի ընդարձակօրէն ճարտարուցներ է սկզբնագիրը: Իւր պատմածը շատ ծանօթ ըլլալով՝ աւելորդ է զայն ամբողջովին ի մէջ բերել: Ար բաւէ մեզի նշանաւոր իւր բացատրութեանց մէկ քանին՝ որ ամենէն աւելի կը ճաննեն փոխառութիւնը: Վերը «ուսան՝ եթէ (պարտ է երկրպագել) նշանի խաչին Բրիտանոսի. զոր արարեալ կանգնեցին... տեսին փայտ կոփեալ՝ ոչ ճարտարաց ինչ գործ, յալովք քան զսակաս արհամարհեցին:»

Եթէ պատմութեան շարունակութիւն, այսինքն հրաշխի երեւումն խաչին Մ. Խորենացոյ ջով այնչափ պարզ չէ որչափ Սոկրատէս ջով, առոր պատմածն է անշուշտ այն որ առաջինը՝ լուսաւորեալ լինէր նշան խաչին, բաւերուն իմաստը սխալմամբ այնպէս հակաբեր է իբր թէ լուսաւոր խաչ մ'իւրեքներ է՝ անկայր նախնաւոր սկզբնած խաչն: Եթէ աւելցնենք այս խաչին վրայ սեւան ամպ մը եւ աստղներ՝ որոնք Ագաթանգեղոս մէջ եղած Ս. Գրիգորի տեսլիւնն առնած

¹ Rufin ajoute: «A la demande de la captives (captivæ monitis). Peut-être y a-t-il ici une lacune dans le texte grec de Socrate. Je n'ai malheureusement pas la traduction arménienne de ce passage.

² Եւ հրամայէր ուրեմն կանխել զնշան խաչին Բրիտանոս. եւ զի ոչ էր գործ ճարտարի՝ արհամարհեալ լինէր ի բազմաց: Իսկ սուրբ կինն կայր յաղաթս զգիշերն ամենայն, եւ ի վաղիւն լուսաւորեալ լինէր նշան խաչին, որ հիացոյց զհեռաւորս եւ զմերձաւորս. եւ հաստատեցան ի հաւատան:

³ ... Նշանի խաչին Բրիտանոսի. զոր արարեալ կանգնեցին... տեսին փայտ կոփեալ՝ ոչ ճարտարաց ինչ գործ, յալովք քան զսակաս արհամարհեցին:

¹ Ռուփինը կը յտեւել «ինքզինսն զերեւել», (captivæ monitis). Թերեւս հոս Սոկրատէս յայտնաւորէ մէջ պակաս մը կայ: Գծաթխաւոր այս տեղոյն հայերէն թարգմանութիւնը լռելի:

Agathange, et vous comprendrez sans difficulté tous les développements auxquels se livre Moïse.

Notons encore les additions suivantes qui ont contribué à changer l'aspect de la narration originale:

1° Des détails très circonstanciés, mais peu historiques, sur la divinité adorée par les habitants de Medzkhet et le culte tout particulier qui lui était rendu.

2° Des renseignements topographiques fort exacts sur la situation de la ville entre deux fleuves, l'un grand (le Kour) et l'autre plus petit (l'Araghwa).

Enfin notre chapitre 86 se termine par un rapide exposé de l'activité missionnaire de sainte Nouné dans les autres provinces de l'Ibérie. Les textes de Socrate et de Rufin n'ont rien du pareil. Mais Moïse de Khoren semble avoir rédigé cette notice à l'imitation du résumé des travaux apostoliques de S. Grégoire qui se trouve chez Agathange; il avait ainsi l'occasion de citer quelques expressions géographiques empruntées à ce dernier, et pouvait se permettre d'ajouter immédiatement après: «Ainsi que te l'apprend Agathange» (որպես նուսյանէ քիչ Ագաթանգեղոս). Cette clause qui termine l'histoire de sainte Nouné n'est point isolée dans l'œuvre de Moïse de Khoren. Elle se retrouve entre autres à la fin du chapitre 83, extrait, comme nous l'avons vu, de la Vie de S. Silvestre, et est appuyée également sur une courte mention d'Agathange relative à la destruction des ennemis de Constantin.¹ Peut-on voir dans cette affirmation répétée autre chose qu'une dissimulation flagrante des sources utilisées, étant donné surtout qu'Agathange ne dit pas un mot des événements racontés dans lesdits chapitres?

Nous croyons avoir réussi à montrer, par l'analyse critique à laquelle nous venons de soumettre le chapitre II, 86 de Moïse de Khoren, que l'histoire de la conversion des Ibères contenue dans ce chapitre est, abstraction faite des additions signalées,² foncièrement identique au récit de Bacour transmis par Rufin et

են, այն ժամանակ կը Հասկընանք առանց գիտարութեան թէ ինչ զարգացմանը ընդգրկած է Մ. Խորենացին:

Նշանակներ վերջապես նաեւ այս յաւելումներն, որ սկզբնական պատմութիւնը կերպարանափոխ ընելու նպատակով են:

1. Հաստ մանրապատմութիւնը բայց քիչ պատմական մանրամասնութիւնը Միթիթիայ քաղաքը պարտած զից եւ անոր արուած սեպհական պաշտաման նկատմամբ:

2. Տեղագրական շատ ճշգրիտ տեղեկութիւններ քաղաքին դրից նկատմամբ երկու գետերու մէջտեղ, որոնց մին մեծ է (Կուր) եւ միւրը՝ փոքր (Արագուս):

22. զուին վերջապես կ'աւարտի Հարեւանցի նկարագրելով արուհայն Նունէի վթառածնի ուրիշ գաւառներուն մէջ ունեցած առաքելութեան գործունէութիւնը: Սկիզբաւ եւ Ուսկիմիտ քաղաքէրը այսպիսի բան մը չուին: Բայց կ'երևայ թէ Մ. Խորենացի այս տեղեկութիւնը խմբագրած է նմանելով Ագաթանգեղոսի մէջ Ս. Գրիգորի առաքելական վառարկաց համառոտ նկարագրութեանը¹. ասով առթիւ ունեցած է փոխ առնելով վերջինէս քանի մ'աղետհարգական անուններ, եւ համարաւորած է անմիջական ասորկաց յաւելուլ՝ «բլէս ռաւոյցանէ իւշ Աթիւնիէրը»: Այս նախադասութիւնն՝ որով արուհայն Նունէի պատմութիւնը կ'աւարտի, Մ. Խորենացույ գործոյն մէջ մի միակը չէ: Նոյնը կը գտնենք նաեւ 24-րդ դիտան վերջը, որ ինչպէս տեսանք՝ Ս. Սեղէնաբլուրի վարդապետէրէ մին է, եւ ուր այս բանաձեւը յետեւալ է նմանապէս Կատանգիանոսի թշնամեղ ընկման նկատմամբ Ագաթանգեղոսէն առնուած մէկ հակիրճ խօսքին վրայ²: Կարելի է այս խօսքը՝ զոր Խորենացի կը կրին յաճախ, ուրիշ բան համարել, բայց միայն իւր գործածած աղբիւրաց յայտնագիտման կիզումն, մանաւանդ երբ ստոյգ է որ ինչեւալ զընկնեալուն մէջ պատմութեաններն բառ մ'ալ չէ բառով Ագաթանգեղոս:

Կարծենք թէ Մ. Խորենացույ Բ-րդոց 22. դուրսը քննադատական վերլուծման ենթարկելով՝ յաշուեցաւ մեզ ցուցնել որ նոյն զինոյն մէջ գտնուած վրայ յարձնի պատմութիւնն՝ ի բաց առեալ քանի մ'յաւելումք՝ զոր նշանակալիցն է, Հիմալին միւնայինն է Բապիւրի պատմութեան հետ, զոր կ'առանգեն մեզի Ուսկիմիտս եւ Սա-

¹ Il est vraiment étrange que la traduction en arménien moderne de Khoren Stephané reproduise (note 507) une bérve commise d'abord par Langlois, et regarde le fleuve plus petit comme étant l'Araxe!

² Ed. de Tiflis, p. 485; Ven., p. 624.

³ Tiflis, p. 499; Ven., p. 643.

⁴ Il serait intéressant de rechercher si ces additions appartiennent en propre à Moïse de Khoren, ou bien si peut-être nous avons là des éléments empruntés à une tradition locale. L'espace nous manque pour entreprendre aujourd'hui cette étude. Bornons nous à signaler le fait qu'aucun des écrivains anciens de l'Arménie ne parle de ces événements.

¹ Ստուգիւ աւարտին կ'էր Խորեն Եւ. Ա. Ստեփանի աղբիւրները թարգմանութիւնն այս նկատմամբ լանկուպիտի գործած մէկ սխալ յաւաք կը բերէ (Կոմ. 507.) եւ փոքր Բիւրէ նոյն կը համարի Նրախայ հետ:

² 30. 8-րդիւ, էջ 485. ապ. Ա. Էնեւ. էջ 624:

³ 30. էջ 499. ապ. Ա. Էնեւ. էջ 643:

⁴ Հետաքրքրական էրբոր հետազոտել թէ արդեօր այս յաւելումներն Մ. Խորենացույն առաջինն են թէ արդեօր Կարելի է որ առաջինն առաքելութեան մը փոխառեալ ըլլան: Այս պարագայ բան առաջնորդելով անշուշտ: Հաստատելով նշանակելով այս կրօնական շարժումը՝ Նախադասութիւնը կ'ընկնէ որ Հայոց աղբիւրէ հին մասնագիտներն եւ ոչ փն այս զեպերուս վրայ կը խօսի:

Socrate.¹ L'examen de la partie essentielle de la narration de Moïse nous a permis de juger que c'était un résumé du chapitre I, 20 de Socrate. Enfin la constatation des rapprochements de mots et d'expressions, nous ramène au Socrate arménien. Nous allons maintenant justifier ces trois conclusions, en donnant à la dernière tous les caractères de l'évidence.

La partie du récit où nous avons signalé les ressemblances les plus frappantes entre les deux textes, est certainement celle qui a trait au miracle de la croix lumineuse. Or, cette partie ne se trouve que dans la traduction arménienne. Elle manque dans le texte grec, d'où elle ne peut pas être tombée puisqu'elle ne figure pas davantage dans le texte latin de Rufin.

C'est un tout autre miracle que racontent Rufin et Socrate: en construisant une église après leur conversion, les Ibères ne pouvaient parvenir, malgré tous leurs efforts, à dresser une colonne; mais, grâce aux prières de la captive, la colonne vint se placer d'elle-même sur son piédestal. La version arménienne de Socrate donne également le récit de ce second miracle, que Moïse n'a pas jugé à propos de mentionner.

D'après tout ce qui précède, nous sommes donc conduit à formuler la même conclusion générale que lorsqu'il s'agissait de la Vie de S. Silvestre: Moïse a utilisé l'Histoire ecclésiastique de Socrate dans une version arménienne, et cette version était interpolée.

J'interromps ici, jusqu'à la publication du Socrate arménien, les recherches commencées à l'occasion d'un passage de la Vie grecque de S. Silvestre, et qui m'ont conduit beaucoup plus loin que je n'aurais pu tout d'abord le supposer. Après les constatations nouvelles que nous a permis de faire l'examen des chapitres 86 et 88 du livre II, le lecteur serait étonné si je n'essayais pas de compléter et surtout de préciser davantage les conclusions de mon deuxième article.² Certes je regrette

կրատի՝ Մ. Խորենացու պատմածին էական մասը չենելով՝ տեսանք որ համառոտութիւն մին է այն Սոկրատայ Ա. Գրքի Ի գլխուն: Արեւապետ նաեւ բառ առ բառ ու խոսքաբարութեանց խիղճ նմանութիւնը Սոկրատայ հայերէնը մասնաւոր չէրեն: Ա. Գ. Ժ մեր պաշտօնածէրը հետեւութիւնքն ալ պիտի արգարտացնենք՝ վերջոյն սկիզբագիտութեան բոլոր նկարագրերն ընծայելով:

Պատմութեան այն մասն՝ ուր ամենէն աւելի աչքի զարնող նմանութիւնքն գտանք՝ իսկուրեւագրայ մէջ, առնչուած է լուսաւոր խաչի հրաշքին մասը: Արդ այս մասն միայն հայերէն թարգմանութեան մէջ էր գտնուի: Յռնարէն թարգմ. մէջ չկայ այն, որմէ շէ կրնար գուր ինկած ըլլալ, վասն զի նաեւ Ռուփինոսի լատիներէն ընագրին մէջ ալ չկայ:

Ռուփինոս եւ Սոկրատ բոլորովին ուրիշ հրաշք մը կը պատմեն. Վերջ իրենց գարձեն ետքը սկզբնի մը կը շինեն, բայց ամեն քանց հակառակ՝ սին մի կանգնել չեն կրնար. սակայն գերւոյն ազդել ելլան սինն իրք իրենց կը կանգնի իւր պատառանգանին վրայ: Սոկրատայ հայերէն թարգմանութիւնն ալ ալ ունի նշանակեալ այս երկրորդ հրաշքին պատմութիւնը, զոր Մ. Խորենացի պատշաճ չէ համարած յիշատակել:

Ըստ այս ամենայն նախընթացից ուրեմն կը ստիպուինք հոս ալ մինչեւնք ընդհանուր հետեւութիւն հանել՝ զոր հանած ենք արդեն երբ Ս. Սեբէոս-որդի Վերջոյ վրայ էր ինքզինը, այսինքն՝ Մովսէս խորենացի բարձրածնէ Ե Սոկրատայ Եկեղեցական Պատմական հայերէն թարգմանութեան մէջ, եւ այս թարգմանութեան որդին ընդհանրութեամբ է:

Այստեղ ինքզհատեմ՝ մինչեւ որ Սոկրատայ հայերէնը լոյս տեսնէ, այն հետազոտութիւնքն զոր սկսայ Ս. Սեբէոս-որդի յուշարէն Վերջոյ մէկ կտորին առթիւ, եւ որոնք զիս շատ աւելի հնաւն տարին՝ զոր յառաջունէ ամենեւին չէի կրնար երեւադրել: Բ. Գրքի 22, եւ 2Ը գլուխներու ընդունութեամբ նորագոյն եղբայրայնութիւնքն հանելն ետքը թերեւս զարմանայ ընթերցողն որ չեմ փորձեր լրացունել եւ մանաւանդ շղթարել աւելի եւս այն հետեւութիւնքն, զոր հանած եմ երկրորդ յօդուածին մէջ:³ Ստուգել չափազանց կը ցուած որ

¹ La recension arménienne de l'histoire de la conversion des Ibères n'est pas du reste la seule qui existe. Le récit de Rufin a été adapté à la conversion du Yémen et à celle de l'Inde (Ethiopie); on le retrouve, au 17 septembre, dans le synaxaire arabe des Jacobites et dans le synaxaire éthiopien. Mais ici la « sainte femme » porte le nom de Théognoste. Il en est déjà question dans l'ouvrage de Jean de Nikiou, chronique écrite en grec vers la fin du VIIe siècle, et dont nous n'avons plus qu'une traduction éthiopienne. Cf. Zotenberg, La Chronique de Jean, évêque de Nikiou. Paris, 1879, p. 76 sv. — Synaxarium, das ist Heiligenkalendar der Coptischen Christen, aus dem Arabischen übersetzt von F. Wüstenfeld. Gotha, 1879, p. 32 sv.

² Cf. Հանգեւ, 1892, p. 378.

³ Վերջ գարձի պատմութեան հայկական խմբագրութիւնը մի քանի չէ: Ռուփինոսի պատմածն յարաբարած է նաեւ Եմէնի ինչպէս եւ Հնդկաց (Եմովական) գարձին, զոր կը գտնենք Յակոբիտանց արարական Յայամուտքին մէջ Սեպտ. 17ին եւ Եմովական Յայամուտքին մէջ ալ նոյն օրը: Բայց հոս «տուր կինն, առած է քնեղանոսէ անուան: Նոյնին փայ կը խօսուի արդեն Է զորուն վերջին ետք յոյն ժամանակագրին՝ Յովհաննու Նիկիացու պատմութեան մէջ, որմէ միայն Եմովականութիւնը թարգմանութիւն մ'ունենք: շմմ. Zotenberg, La Chronique de Jean, évêque de Nikiou. Paris, 1879, p. 76 եւն. — Synaxarium, das ist Heiligenkalendar der Coptischen Christen, aus dem Arab. übers. v. F. Wüstenfeld, Gotha 1879, p. 32 եւն.

⁴ Յնւ Հանգեւ, 1893, էջ 378.

infiniment de n'avoir eu à ma disposition que quelques fragments du Socrate arménien; mais, malgré l'exiguité de mes ressources, l'étude en a été si fructueuse que je crois pouvoir, dès aujourd'hui, considérer comme acquis un certain nombre de résultats.

I. A partir du chapitre 83 du livre II, Moïse de Khoren a fait de nombreux emprunts à l'Histoire ecclésiastique de Socrate. Cela se comprend aisément. Jusqu'au chapitre 83 Moïse a consulté souvent et semble avoir pris pour guide la Chronique et l'Histoire ecclésiastique d'Eusèbe. Arrivent à l'époque de Constantin ce fil conducteur vient à lui manquer. Il le retrouve tout naturellement dans l'Histoire de Socrate, considérée comme une suite à Eusèbe et également traduite en arménien. C'est là qu'il prendra l'ordre de succession des empereurs romains, des renseignements sur les conciles, etc. Est-ce bien une pure coïncidence qui fait que le dernier changement de règne signalé, Théodose II succédant à Arcadius, soit le même dans les deux ouvrages et soit annoncé presque dans les mêmes termes? On peut prédire, sans risquer d'être mauvais prophète, que l'étude du Socrate arménien, avec ses interpolations, jettera une lumière nouvelle sur bien des passages du livre III de l'Histoire d'Arménie.¹

II. La traduction arménienne de Socrate dont se servait Moïse était celle qui est représentée par le manuscrit N° 693 de S. Lazare. Toutes les citations que nous avons reproduites, ainsi que les interpolations, le démontrent abondamment. Il est certain que la Vie de S. Silvestre a dû en faire partie dès l'origine, car elle se trouve dans tous les manuscrits de cette version signalés jusqu'à présent. Moïse de Khoren en donne lui même une preuve frappante en commençant par un emprunt à ce document l'usage qu'il fait de la traduction arménienne de Socrate.

III. Cette traduction date des dernières années du VIIe siècle. L'auteur ne se nomme pas, mais il dédie son œuvre à

Սփրառայ Հայերենն միայն քանի մը հասակաւ տարներ ունիմ արամագրութեան ներքեւ. սակայն թէեւ իմ աղբիւրներս սակաւ են, սակայն տառաձայնութիւնն այնպէս պարզաբար եղաւ որ կարծեմ թէ կրնամ պարտքին շատ մը հետեւել թիւներ իբրեւ որդէն սորոշեալ նկատել:

Ա. Մովսէս խորենոյի Գ քրոջ 29 գլխէն պիտեւ թագմելիս փոխառութիւններ արթ Ե Սփրառայ եպիսկոպոսն Պաւստոս թիւնն: Այս դիւրաւ կը հասու կըցուի: Մինչեւ 29 գլխեր խորենոյի յաճախ գործածած է, եւ ինքի կ'երեւայ թէ իբրեւ առաջ նորք առած է Եստիքիոյ յաճախագրութիւնն: Եւ եկեղեցական Պաւստոսն: Կոտաւորիանոսի ժառանգին հասնելով՝ այս առաջնորդը պակեցեալ, Բնականաբար գտաւ զայն վերադիմ Սփրառայ Պաւստոսն մէջ, որ Եստիքեայ շարժանագրութիւնը կը համարուի եւ նոյնպէս թարգմանուած էր ի Հայերէն: Ասկէ պիտի առնուի Համակարան ինքնակալայ յաշորգութեան կարգը, ժողովոյ եւն նկատմամբ տեղեկութիւններ: Պարզապէս զուգահեյտութիւն է աղեղքը որ երկու գրութեանց մէջ այնպէս կառած զահակագրութեան վերջին փոխառումն է Թեոդոսի Գ յաշորգին Արիագեայ եւ որ պատմուած է գրեթէ միևնույն բացատրութեամբ: Կրնանք կանխաւ գուշակել՝ առանց վստայի տաւ գուշակ մ'ըլլալով, որ Սփրառայ Հայերենն եւ անոր ընդ միջնորդութեանց տառաձայնութիւնն որ «Հայոց Պաւստոս թիւնն» Գ քրոջ շատ մասերուն վայն նոր լոյս պիտի ստուէ:

Բ. խորենոյաց Գրքոյն Սփրառայ հայերէն խորհրդանշանն էր այն՝ զոր մեր տալիս ինքն Ս. Ղազարոս Թեմ 693 յետգիրք: Չայոյ լիովին կ'ապացուցանեն այն աճին կոչմանին՝ զոր ի մէջ բերինք, ինչպէս նաեւ ընդ միջնորդութիւնը: Ստացել է որ Ս. Սեդեգիստեան վարչին ի սկզբանէ հետեւաւ կը կազմէր անոր, վստայ զի այդ թարգմանութեան ցոյսոր ծանօթ թուրք ձեռագրայ մէջ կը գտնուի, ինքն իսկ Մ. խորենոյի ակնյայտին պայցոյց մը կու տայ այս յիշատակարանէ առնուած փոխառութեամբ մը սկսելով Սփրառայ Հայերէն թարգմանութիւնը գործածել:

Գ. Այս խորհրդանշանն էր Գրքոյն թիւնն տարբերէն է: Թարգմանին իւր անուանք չի տայ, բայց ինչ նուիրէ իւր գործըը ներքեւ համարակարան

¹ Cf. II, 79 et Chron. II, p. 168 (ed. Ancher, in-fol.).

² Τοῦ δὲ τοῦ ὁ βασιλεὺς Ἀκαθίδου τελευτήσαντος . . . ἐπὶ δὲ τοῦ οὗ τοῦ νέου Θεοδοσίου . . . καὶ τὴν πόλιν ἐστέρησε. Socrate, VII, 1. — Արաբիանեայ Արիագեայ, փոխանակ թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցան Թեոդոս փոքր. Moïse de Kh. III, 54.

³ Socrate fait mourir l'empereur Constance à Mopsucrènes (δὲ Μόψου κρήναις), entre la Cappadoce et la Cilicie (III, 47). M. d. Kh. place cette mort à Mopsueste, ville de Cilicie (δὲ Μοψουστῆς κρήναις). Կրնանք ինչեւց III, 12). Il serait intéressant de rechercher si la transformation de Mopsucrènes en Mopsueste ne remonte pas jusqu'au Socrate arménien, chez lequel nous avons déjà signalé des altérations de noms propres. Cf. Հանդէս 1892, p. 375, n. 1.

⁴ Հմմտ. Բ. ԳԼ. ԿԲ եւ Ժառանգագր. Բ. էջ 168 (այս Ա. Գ. Գ. 101).

⁵ «Արաբիանեայ Արիագեայ թագաւորին . . . ընդ որդեւն» փոքրին Թեոդոսիս անուն կոչմանը Արեւելք, Սփրառ. Բ. 1. — «Արաբիանեայ Արիագեայ, փոխանակ թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցան Թեոդոս փոքր, Մ. խորենոյի Գ. ԳԼ. ԿԲ»:

⁶ Սփրառայ կ'աւ թէ Կոտաւորիանոս մուտ ի Մագաւորիէն (δὲ Μάγαν κρήναις)՝ Նապոլեոնի մէջ: Կրնանք թիւնն (Գ. 47): Մ. խորենոյի այս ձեռք կը գտն ի Մագաւորեան թագաւոր Նիկիոյ. («Ս. Մովսէսի տալիս թագաւորին Նիկիոյց, Գ. ԳԼ. ԿԲ») Հնարարական է ըսնել որ մէ Կոչման Մագաւորիէն անունն Մագաւորեան փոխառելը աղբիւր Սփրառայ Հայերենն ըլլայ, որուն թոք աղբիւր ցոյցոցիքը յառուի անուանք այլալիմանք: Ցես Հանդէս, 1892, էջ 375. Ծան. 1:

Nersèh Kamsarakan, consul et patrice.¹ Or, l'histoire ne nous donne qu'un patrice de ce nom, celui qui fut proposé au gouvernement de l'Arménie en 690 par Justinien II.² Asolik³ nous apprend que Nersèh administra le pays pendant quatre ans, et qu'il eut pour successeur, en l'année 140 de l'ère arménienne, (= 691/92), Sembat le Bagratide. Il y a entre la datation grecque et celle du chroniqueur arménien une différence d'environ deux ans, que nous avons ici le droit de négliger. Une notice d'Asolik nous montre que Nersèh avait des goûts littéraires, puisque ce fut sur sa demande que Grégoire, chorévêque des Arscharouniens, composa un ouvrage. D'autre part d'après les termes mêmes du mémorial, il était déjà patrice lorsque la version arménienne de Socrate lui fut offerte. On peut donc sans témérité fixer la date de cette traduction entre les années 690 et 692.

Personne ne nous taxera d'exagération si nous supposons qu'un intervalle d'une dizaine d'années au moins a dû s'écouler entre la date de la traduction, et le moment où celle-ci a été utilisée par Moïse de Khoren. Notre étude nous conduit donc, sans que nous ayons eu recours à d'autres moyens d'information que la recherche purement littéraire des sources, à conclure que l'histoire d'Arménie, attribuée à Moïse de Khoren, ne peut pas avoir été écrite avant les premières années du VIIIe siècle.

Nous avons la ferme assurance que la publication du Socrate arménien, annoncée d'Etschmiadzin, ne fera que compléter et renforcer les arguments en faveur de cette conclusion.

A. CARRIÈRE

Paris, le 14 mars 1893.

¹ On lit dans le mémorial du traducteur: Ո՛վ տէր Ներսէ՛հ Կամսարական, ապի(՛)հիւ պատու պատրիկ, որ էկեղեցեաց եւ շինող միշտ... P. Karékin, Catalogue des anciennes traductions arméniennes: p. 696. — Cf. Asolik, éd. de S. Pétersbourg, p. 292, où le même passage est cité d'après un manuscrit appartenant à M. Essof (առի՛հիւ պատու au lieu de ապի՛հիւ պատու).

² Lebeau, Hist. du Bas-Empire, éd. S. Martin, t. XII, p. 27 et 28.

³ L. c. p. 101.

հիւ պատու եւ պատրիկ: Արգ պատմութիւնն այս տեսութիւն մը միակ պատրիկ մը կը յիշէ: զայն՝ որ Հայոց աշխարհի վարչութեան զինուոր գործեցաւ Յուստինիանոս Բ ինքնակալէն 690ին: Աստղիկ՝ կ'իմացնէ որ Ներսէ՛հ երկիրը քառասուն տարի կուսաւարեց, եւ թէ իրեն յաջորդն եղաւ Հայոց չին թաւականին (= 691—92) Սմբատ Բագրատունի, Յունական թաւարկութեան եւ հայ ժամանակագրին մէջ իւր երկու տարւած տարբերութիւն կայ, զոր այտուղ պէտք չունիք ի նկատի առնուլ: Աստղիկ մէկ ծանօթութիւնը կ'իմացնէ մեզ որ Ներսէ՛հ մասնաւորապէս ճաշակ ունէր, եւ իւր ինքնազննէ է որ Գրիգոր քորեպիսիոսան Արշարունեաց յօրինէր գրութիւն մը: Միւս կողմէն նոյն իսկ յիշատակարանին խոսքերուն համեմատ Ներսէ՛հ արգէն պատրիկ էր, երբ Սոկրատայ հայերէն թարգմանութիւնն իրեն նուիրուցաւ: Ուստի առանց յանգչելու իրեն կրնանք այս թարգմանութեան տարբիւրը գնել 690 եւ 692 տարեաց մէջ:

Ոչ որ կրնայ բռն թէ շափապանցութիւն մ'ըբած կ'ըլլանք, եթէ եւնթագրներ որ առ նուագն տանենակ մը տարիներ անցած են թարգմանութեան ժամանակէն մինչեւ այն վայրկեանն որ Մ. Խորենացի գործածեց զայն: Ուստի մեր ուսումնասիրութիւնն կը հասցնէ զմզ հետեւցընելու. — առանց առեղկոթեան ուրիշ միջոցներու գիտիլու՝ բայց միայն աղբյուր պարզապէս մասնաւորապէս հետազոտութեան, — որ Մովսէսի խորհրդացոյ բնայուած Հայոց Պատմութիւնը չէ իշխող Ը գործած ուղի մը գործելէն յետոյ գրուած ըլլալ:

Հաստատապէս համոզուած ենք որ Սոկրատայ հայերէնին հրատարակութիւն՝ որ ծանուցուցաւ յիշմամբին, պիտի լրացնէ եւ զօրացնէ այս հետեւութեան նպատակաւ ապագայիցներ:

Ա. ԳԱՄԴԵՐ

Փարիզ, 14 Մարտ 1893:

¹ Թարգմանին յիշատակարանին մէջ կը կարգանք. «Ո՛վ Յէր Ներսէ՛հ Կամսարական, ապի(՛)հիւ պատու պատրիկ որ էկեղեցեաց եւ շինող միշտ...» (Հ. Գրիգորին, Մասնաւորապէս թարգմանութեանց Նշանակաց, էջ 696) — Հմմտ. Աստղիկ, ապ. Պետք. էջ 292, որ միւսերն խօսքն կուրծ եւ ի վկայութիւն զոր. Եղեանի մէկ նկատարին համեմատ. («առի՛հիւ պատու,» փոխանակ «ապի՛հիւ պատու».)

² Lebeau, Histoire du Bas-Empire, éd. S. Martin, t. XII, p. 27 et 28.

³ Այլ, էջ 101: